

Spravedlnost pro všechny? Oceňování zásluh v podunajské monarchii

Autor: Jan Županič

Abstract

Mathésis and noein. – The article deals with the problem of issuance of orders in the Danube monarchy. Zásadní zlom ve vývoji podunajské monarchie představuje bezesporu rok 1848. Zavedení rovnosti před zákonem, vyhlášení ústavy, zrušení poddanství a především odstranění starobylé stavovské společnosti znamenalo bezesporu nejradikálnější změnu, kterou habsburské soustátí za staletí své existence prošlo.

Keywords: Danube monarchy, orders, nobility, 19th century

Klíčová slova: filosofie, výchova, smysl, fenomenologie

Zásadní zlom ve vývoji podunajské monarchie představuje bezesporu rok 1848. Zavedení rovnosti před zákonem, vyhlášení ústavy, zrušení poddanství a především odstranění starobylé stavovské společnosti znamenalo bezesporu nejradikálnější změnu, kterou habsburské soustátí za staletí své existence prošlo. Samozřejmě, že podobný proces neprošel hladce a narážel na i nesouhlas či nepochopení. To se v řadě provincií monarchie přelilo do podoby násilných rebelií a revolucí, které měly na další vývoj říše a její společnosti katastrofální dopad. V důsledku těchto událostí se nejen začala vyostřovat národnostní otázka, do té doby úřady úmyslně zatlačovaná do pozadí, ale nastala také zásadní proměna společnosti říše.

Jedním z průvodních jevů toto procesu se stal i postupný úpadek šlechtického světa spojený se dvěma základními projevy. První představovalo postupné uzavírání rodové aristokracie v izolovanou první společnost, jejíž kontakty se zbytkem populace monarchie se omezily na nutné minimum,¹ druhý nárůst udílení šlechtických titulů, který vyvolal kritiku této instituce napříč monarchií. Zejména druhý proces se ale dal zadržet jen stěží (pokud by samozřejmě nedošlo ke zrušení šlechty). Po roce 1848 se totiž začal radikálně zvyšovat počet osob, které měly výrazné zásluhy o stát, ovšem nepatřily do šlechtické společnosti. Tyto osoby na základě starých (či v této době již zastaralých) pravidel začaly usilovat o vstup do šlechtické společnosti a řada z nich byla úspěšná. Ta bylo ale zásadní novum.

Již roku 1948 vyslovil historik František Kutnar názor, že rakouský osvícenský stát z čistě utilitárních (produkčních, fiskálních a mocenských) byl ochoten ve své podpoře nových složek obyvatelstva narušovat tradiční představu o neměnné hierarchii hodnot společenských skupin, tedy umožnit společenský vzestup některým (ovšem přísně vybraným) jedincům z řad neurozené společnosti – např. důstojníkům, podnikatelům, úředníkům atd. (Kutnar 1948: 21–43) Po roce 1848 tato taktika pokračovala, ve srovnání s předchozí dobou ovšem dosáhla mnohem masovějších rozměrů. Jednou z příčin této situace se stala dokonalá

¹ K této otázce viz Bezečný (2005).

byrokratická propracovanost odměňování zásluh, která ovšem svou podstatou spočívala ve starší tzv. předbřeznové době.

Všechny řády habsburské monarchie, které vznikly v 18. a 19. století měly do statut zakomponovaný tzv. nobilitační paragraf, který jejich držitelům umožňoval požádat o povýšení do šlechtického stavu (o rytířský titul či baronát). (Županič 2006: 123nn) V předbřeznové éře bylo udělení řádů a vyznamenání vázáno na křesťanskou (když už ne přímo katolickou) víru. Teprve po roce 1848 mohli být řády dekorováni všichni obyvatelé monarchie bez ohledu na sociální status, původ a vyznání. Novinkou také bylo založení nového Řád Františka Josefa roku 1849, který první v monarchii neobsahoval tzv. nobilitační paragraf (tedy právo na udělení šlechtictví) a jeho držba nositeli nepřinášela žádné další výsady.² Po roce 1848 se ovšem výrazně liberalizovalo všech řádů, včetně těch, které nositeli přinášely nárok na šlechtický titul. Řády monarchie byly zakomponovány do pečlivě vystavěné stupnice záslužných dekorací, patřičně hierarchizovány a nárok na ně spojen s konkrétními zásluhami a společenským postavením.

Hlavní slabinou rakouské nobilitační politiky (a v důsledku příčinou krize vážnosti šlechtického titulu) se kupodivu ukázala být právě tato dokonalá byrokratická propracovanost systému odměňování zásluh, vyprecizovaná skutečně do detailů, a s tím spojené široké spektrum příjemců řádů. Mezi lety 1848-1884, kdy došlo ke zrušení nobilitačních paragrafů, byla hierarchie rakouských řádů a vyznamenání následující:³

Řádový stupeň (ŘS)	Řád
1	<i>Velkokříž Řádu svatého Štěpána</i>
2	<i>Velkokříž Leopoldova řádu</i>
3	<i>Řád železné koruny I. třídy</i>
4	<i>Velkokříž Řádu Františka Josefa</i>
5	<i>Komandéřský kříž Leopoldova řádu</i>
6	<i>Řád železné koruny II. třídy</i> <i>Komturský kříž Řádu Františka Josefa s hvězdou (od 1869)</i>
7	<i>Rytířský kříž Leopoldova řádu</i>
8	<i>Komturský kříž Řádu Františka Josefa</i>
9	<i>Řád železné koruny III. třídy</i>
10	<i>Rytířský kříž Řádu Františka Josefa</i>
11	<i>Zlatý záslužný kříž s korunou</i>
12	<i>Zlatý záslužný kříž</i>
13	<i>Stříbrný záslužný kříž s korunou</i>
14	<i>Stříbrný záslužný kříž</i>

Zároveň bylo stanoveno, kdo může který řádových stupeň získat. Nejvyšší (1 až 3) tak byly určeny jen pro nejvyšší státní úředníky (I. až III. hodnostní třídy) a generalitu. ŘS 12 až 14 byly naopak určeny jen pro málo významné jedince: úředníky nejnižších hodnostních tříd

² Srov. Einleitung zum kaiserlichen Patent vom 25. 12. 1850, cit. dle Gattinger (1996: 170).

³ Laich (1993: 27–115). Komandéřský a malý kříž Řádu svatého Štěpána se v západní části monarchie v této době téměř neudílely a byly jimi odměňovány převážně jen zásluhy o uherskou část monarchie. Velkokříž byl propůjčován v Rakousku pouze vzácně, většinou vysoce postaveným úředníkům (ministrům, diplomatům apod.).

a osoby s menšími zásluhami o veřejné blaho (ŘS 12) či pro sloužící, pomocné úřední síly, dělníky apod. (ŘS 13 a 14).

Hodnostní řazení řádů a vyznamenání totiž vycházelo jednak z jejich stáří a prestiže, jednak z jejich vnitřní hierarchie. K privilegiím, která statuta některých z nich obsahovala, se při udílení nepřihlíželo. Výše postaven tak byl např. velkokříž Řádu Františka Josefa (ŘS 4), který ale svému držiteli nepřinášel žádné další výhody, zatímco o stupeň nižší komandérský kříž Leopoldova řádu (ŘS 5) umožňoval požádat o baronát.

Pro početní nárůst rakouské šlechty bylo důležité pravidlo, podle kterého musela podruhé vyznamenána (byť za podobné zásluhy) osoba získat vyšším řádový stupeň. A právě díky tomu začal rychle stoupat nejen počet nižší nových rytířů, ale také baronů.⁴

Až do počátku 80. let se kompetentní místa touto záležitostí nezabývala. Důvodů může být několik. Až do roku 1879 (s krátkou přestávkou Hohenwarthovy vlády z roku 1871) byli u moci liberálové a od ministrů, kteří se opírali převážně o bohaté měšťany, se dalo jen těžko čekat odstranění privilegií představujících významný nástroj společenského vzestupu jejich hlavních stoupenců.

Minimálně stejnou roli sehrál konservativismus císaře Františka Josefa I., který jen nerad měnil zažitě způsoby a tradice. Cestou ze začarovaného kruhu mohlo být udílení osobního šlechtictví spojeného přímo s propůjčením řádu a platného jen pro vyznamenaného. To by však představovalo radikální novum. Šlechtictví ad personam udílené jako vyznamenání Rakousko neznalo a v některých německých státech (v prvé řadě ve Württembersku a Bavorsku) bylo zavedeno až pod Napoleonovým vlivem na počátku 19. století. (Wunder 1981: 494–500)

Není snadné vysvětlit, proč šel vývoj v Rakousku jiným směrem. Nermalou roli hrála jistě averze vůči Francii. Je také nutné zdůraznit, že jeden z hlavních pilířů monarchie představovala kontinuita a udílení titulů ad personam by znamenalo hluboký zásah do tradic země, kde byly šlechtické výsady vždy dědičné. Nobilitace tu hrála významnou úlohu při vytváření nové, trůnu zcela loajální elity.

V tomto ohledu se císař František Josef I. nelišil od svých předchůdců a nebyl v této otázce ochoten přistoupit ke kompromisům. To se jasně ukázalo během dlouhého jednání o budoucnosti systematizovaného řádového šlechtictví na počátku 80. let 19. století. Císař se sice nakonec rozhodl statuta záslužných řádů monarchie reformovat, ale zároveň byl rozhodnut ponechat nobilitační záležitosti výlučně pod svou kontrolou. Proto také vypracováním návrhu nepověřil ministerské úředníky, neřkuli nezávislé odborníky, ale přímo ministra c. a k. domu a zahraničních věcí Gustava hraběte Kálnokyo.⁵

O jednání bohužel se nedochovaly podrobné informace, znám je pouze výsledek. Kálnoky po zralé úvaze (a nepochybně také na základě přání panovníka) zamítl možnost udílet prostřednictvím řádů osobní šlechtictví a to ze dvou důvodů: jednak tvrdil, že je v rozporu s rakouskou tradicí, jednak byl přesvědčen, že každý proces má mít své hranice,

⁴ Viz Witting (1898: 59–91), Pouzar (2006: 149–162).

⁵ Österreichischen Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv (dále: HHStA, KK), Separatakten, B 32 s/1883 (koncept nejvyššího listu ze 7. 9. 1883).

tedy i nobilitace. Panovník návrh schválil 18. července 1884⁶ a výnos byl následně 5. srpna 1884 publikován v oficiálním vládním listě Wiener Zeitung.⁷ Po tomto datu s držbou výše uvedených řádů nebyly spojeny žádné další výsady, ovšem osoby, kterým byly vyznamenány dříve, o nobilitaci žádat mohly. Nobilitace na základě těchto řádů tak probíhaly nejméně do konce 19. století.

Rok 1884 neznamenal zásadní přelom ve vývoji rakouské šlechtické obce, přinesl však zánik tradiční podobě záslužných řádů, kterou v polovině 18. století stvořil absolutistický stát. Cílem odměňování zasloužilých osob již nebylo vytvoření nové, loajální šlechtické elity, ale pouze a jedině symbolické ocenění prokázaných zásluh prostřednictvím konkrétního ocenění.

Je nesporné, že zrušení nobilitačních paragrafů posunulo prestiž šlechtictví o stupeň výše. Šlechtický titul nadále (většinou) byl oceněním dlouholetých věrných služeb zasloužilých jedinců, kteří byli již dříve za podobné či jiné zásluhy odměněni jiným způsobem (radovským titulem či řádem).

I přes tato významná vylepšení nobilitačních pravidel ale prestiž šlechtictví u velké části populace klesala dál. Otázkou je proč. Pokud onou hlavní nesnází nebyly nobilitační paragrafy rakouských řádů, resp. nárůst udílení těchto dekorací, musel být problém jinde. Zřejmě jím byla samotná definice šlechty, kterou Riegerův slovník naučný trefně charakterizoval jako „souhrn osob ve společnosti státní, povýšených dědičným stupněm nad obecný lid“. (Rieger 1872: 69) A právě toto vymezení, nadřazená a navíc dědičná pozice šlechty vůči zbytku společnosti, bylo ve druhé polovině 19. století pro značnou část populace podunajské monarchie již nepřijatelné.

Stále více osob se v této době jednoduše přiklápělo k názoru, že se instituce šlechtictví v liberální společnosti prostě přežila. Přestala hrát roli zprostředkovatele mezi monarchou a poddanými, čím ztratila po generace nezpochybnitelnou pozici sociální a politické elity. Během zlomových let 1848–1849 navíc přišla o poslední privilegia ve správní rovině a v politice a změnila se de iure v „obyčejné občany“.

Zásadní roli v kritice instituce šlechtictví totiž nehrál nárůst nobilitovaných, ale hluboká proměna společnosti monarchie po roce 1848 a kritický přístup části populace ke šlechtě jako takové. Nesmíme zapomínat, že projekt kroměřížské ústavy z roku 1849 dokonce původně počítal se zrušením šlechtických titulů. I když ústavní výbor nakonec z definitivní verze připravované konstituce tento článek vyškrtl, již samotné parlamentní rozpravy hovořily o atmosféře, která vládla v tehdejší společnosti (zejména u středních vrstev). Nemaleou roli v negativním postoji značné části populaci vůči nové šlechtě hrál také antisemitismus, protože po roce 1848 se mezi novošlechtici začali ve velkém měřítku objevovat židé. Jejich mimořádný sociální vzestup nebyl majoritní společností přijímán bez výhrad a pozici židovského etnika nevytěžovaly ani poměrně časté konverze.

Jako ještě vážnější problém se ukázalo narušení tradiční rovnováhy mezi ekonomickým a sociálním kapitálem, tedy majetkem a titulem šlechticů. Zatímco relativně chudé příslušníky nižší šlechty byla společnost do jisté míry schopna tolerovat, rostoucí počet nezámožných baronů představoval skutečný problém. Měšťanské vystupování a způsob

⁶ HHSStA, KK, 2597/1884.

⁷ Wiener Zeitung, 5. 8. 1884, s. 1. Nařízení bylo jako dodatek včleněno do statut příslušných řádů.

života byly totiž pro většinu společnosti akceptovatelné jen v případě nižší šlechty, která v dědičných zemích tradičně nebyla příliš zámožná a jejíž příslušníci většinou vstupovali do služeb státu či církve nebo se stávali zaměstnanci bohatých aristokratických rodů. Baronát – a s ním příslušnost k panskému stavu – byl ovšem vždy spojen se značnou prestiží. Po roce 1848 se ale mezi svobodné pány dostalo (většinou na základě řádů) nejen mnoho průmyslníků a finančníků, ale také v podstatě nezámožní politici, úředníci a důstojníci.⁸

Střet mezi šlechtou a neurozenými skupinami obyvatelstva byl v Rakousku intenzivnější také díky tomu, že zde historicky téměř chyběla drobná pozemková šlechta tvořící přirozený mezistupeň mezi aristokracií a měšťanstvem, která např. hrála významnou úlohu v politických dějinách Uherského království 19. století. Neurozené elity (zejména ty, které se během 19. století identifikovaly s některým ze slovanských národů) pak zase postrádaly bohaté měšťanstvo rušící společenské hranice z druhé strany. Zjednodušeně řečeno, rakouskou společnost vytvářely dva protipóly, mezi kterými zela hluboká propast.

Na tomto místě si musíme položit otázku, zda počet byl počet nobilitací skutečně vysoký a zda šlo o skutečně takový problém, za jaký ho veřejné mínění považovalo. Jak již bylo zmíněno, v době největšího rozmachu systematizovaného řádového šlechtictví udílel rakouský císař přibližně jedenapůlkrát více titulů, než jeho předchůdci. Nebylo to vlastně mnoho, protože počet obyvatel říše rychle rostl. Podle sčítání z roku 1880 žilo na území Předlitavska 22 144 244 obyvatel a o třicet let později již 28 571 934.⁹ Vzhledem k nárůstu populace byl počet povýšených naprostým zlomkem: zatímco v roce 1880 šlo o 137 osob, roku 1910, kdy počet obyvatel monarchie stoupl téměř o 6,5 milionu, již jen o 84. Jeden novošlechtic tak připadal na 161 637 (1880) respektive 340 142 (1910) jedinců, což jsou zcela zanedbatelná čísla. Navíc udělení šlechtictví po roce 1848 (ale v podstatě také již v předbreznové době), výrazně neměnilo status jedince a mělo jen charakter vyznamenání.

Hlavní důvod postupného poklesu prestiže šlechty spočíval v tom, že rychle se měnící společnost druhé poloviny 19. století nebyla díky silicím vlivu demokratických či dokonce radikálně demokratických idejí ochotná tolerovat dědičné výsady a mnozí příslušníci nových elit dávali příslušnost k měšťanstvu najevo stejně okázale, jako dříve nobilitovaní své šlechtictví. Docházelo tak k zajímavé situaci: od třetí čtvrtiny 19. století v monarchii narůstal počet osob, jež měly společenské i ekonomické předpoklady stát se šlechtici, ale o nobilitaci neusilovaly. Důvody mohly být různé, největší roli ale nepochybně hrála politická orientace a intelektuální směřování. A bylo přitom vcelku lhostejné, zda šlo o osobu blízkou vládě či aktivní v opozičních kruzích.

⁸ Díky tomu byl od druhé poloviny čtvrtiny 19. století starobylým, ale také později nobilitovaným rodům, které se spříznily se starou šlechtou, baronát udílen v podstatě bez okolků, jen po úhradě taxy. Na příkladu rodu Nádherných (viz Županič 2006: 150–161).

⁹ *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880*, Wien 1884, Heft 3, s. IV.

SEZNAM LITERATURY

BEZECNÝ, Zdeněk. *Příliš uzavřená společnost*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, Historický ústav, 2005. ISBN 978-80-7040-698-4.

GATTINGER, Karl. Der kaiserlich österreichischer Franz Joseph-Orden. In STOLZER, Johann, STEEB, Christian (Hrsg.). *Österreichs Orden vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1996. ISBN 3-201-01649-7.

KUTNAR, František. *Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu. Trojí pohled na český obrozenský lid jako příspěvek k jeho duchovním dějinám*. Praha: Historický klub, 1948.

LAICH, Mario. *Altösterreichische Ehrungen – Auszeichnungen des Bundes. Vergleiche und Betrachtungen. Ein Beitrag zur Rechts- und Kulturgeschichte*. Innsbruck, Wien: Tyrolia Verlag, 1993. ISBN 978-3-7022-1911-6.

POUZAR, Vladimír. Rok 1848 – přelom v udílení rakouských záslužných řádů. In *Heraldická ročenka*. Praha: Heraldická společnost, 2006, s. 149–162. ISBN 80-902772-4-1.

RIEGER, František Ladislav (ed.). *Slovník naučný*, díl IX. Praha: I. L. Kober, 1872.

WITTING, Johann Baptist. Statistik der Standeserhöhungen während der Regierung Seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. In *Festschrift zum fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläum (1848–1898) Seiner kaiserlichen und königlichen apostolischen Majestät Franz Josef I.* (Hrsg. von Historischen Vereinen Wiens im Selbstverlage des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich). Wien, 1898, s. 59–91.

WUNDER, Berndt. Der württembergische Personaladel (1806–1913). *Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte*, 1981, Bd. 40, s. 494–500. ISSN 0044-3786.

ŽUPANIČ, Jan. *Nová šlechta Rakouského císařství*. Praha: Agentura Pankrác, 2006. ISBN 80-86781-08-9.

(Prof. PhDr. Jan Županič, Ph.D. je historik, specializuje se především na dějiny šlechtických elit Rakouské monarchie a dějiny habsburské říše v 19. a 20. století.)